

## **Політичні еліти**

*Походження політичної еліти і її роль у суспільстві.*

*Політична еліта: структура й системи відбору.*

*Сучасні теорії еліт.*

*Політична еліта України*

У ході історичного розвитку практично у всіх країнах склався поділ суспільства на керовану більшість і керівну (управляючу) меншість. Ця меншість, яка здійснює функції управління, має специфічні особистісні особливості й професійні якості, які допомагають їй знаходитися при владі. Цей особливий прошарок людей називають правлячою або політичною елітою. Що ж являє собою політична еліта, яка її роль у політичному житті суспільства?

### **Походження політичної еліти і її роль у суспільстві**

У перекладі із французького “еліта” означає “краще”, “добірне”. Ідеї поділу суспільства на “вищих” й “нижчих”, “аристократію” й “простолюдинів” знаходять своє обґрунтування у творчості Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше й ін. Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються перші концепції еліт, авторами яких були Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. На основі спостереження за реальним поведінням еліти в політичному житті вони створили цілісне подання про ролі еліти в суспільстві. Основні положення цієї концепції зводяться до наступного:

1. Суспільство закономірно ділиться на правлячу меншість й керовану більшість. В основі цього розподілу лежить природна нерівність людей по талантах і здібностям, інтелекту й багатству.
2. Еліта являє собою згуртовану групу, що відрізняється винятковими якостями й здібностями, яка усвідомлює свою перевагу над іншими.
3. Розвиток будь-якого суспільства направляється й залежить від політичної еліти.

4. Головне призначення політичної еліти – у прийнятті найважливіших політичних рішень.

У названих вище вчених були розходження в обґрунтуванні природи політичної нерівності. Наприклад, В. Парето визначав еліту по її вроджених психологічних властивостях і включав до неї тих, хто продемонстрував видатні якості або довів найвищі здатності у своїй сфері діяльності. “Головна ідея терміна “еліта”, – підкреслював мислитель, – перевага... У широкому змісті я розумію під елітою співтовариство таких людей, які властивостями розуму, характеру, спритністю, найрізноманітнішими здібностями володіють найвищою мірою”.

Трохи відмінне пояснення природи політичної нерівності дав Г. Моска. “Правлячі меншості, – писав він, – утворюються так, що індивіди, з яких вони складаються, відрізняються від мас деякими якостями, що дають їм певні матеріальні, інтелектуальні або навіть моральні переваги; інакше кажучи, вони повинні мати якісь необхідні якості, які надзвичайно цінуються й надають вагу в тім суспільстві, у якому вони живуть”.

Очевидно, що якості можуть змінюватися в процесі еволюції людського суспільства. Так, у примітивних суспільствах високо цінувалася військова доблесть. В процесі розвитку цивілізації переважною якістю стає багатство. Г. Моска спочатку розрізняв три якості, що відкривають доступ у політичний клас: військова доблесть, багатство, священство. Однак надалі прогрес людського суспільства пред'являв до політичного класу все нові вимоги. Разом із суспільством змінювався правлячий клас. Пізніше Г. Моска надавав особливого значення наявності в кандидатів наукових знань, уміння застосовувати їх. Розум, талант, освіченість індивіда в сумі обумовлювали його здатність управляти, яка була, на думку Г. Моска, домінуючим критерієм відбору в еліту.

Хоча концепція еліти була сформульована на початку XX ст., багато з її положень зберегли свою актуальність донині. Природно, у міру еволюції суспільства доступ у політичну еліту усе менше залежав від багатства й

знатності, хоча й вони не перестали мати певного значення. Усе більше досягнення лідируючих політичних позицій стало залежати від спеціальної підготовки кандидата, його індивідуальних якостей, підтримки політичних партій і рухів.

Необхідно розвести поняття “пануюча еліта” й “політична еліта”. Вони співвідносяться як ціле й частина. Поняття “пануюча еліта” містить у собі різні групи, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у владних процесах. Сюди входять політична, економічна, військова, ідеологічна, наукова й інші види еліт. Таким чином, політична еліта – це лише частина пануючої еліти (або як її ще називають правлячого класу). Але, на відміну від всіх інших груп, що становлять пануючу еліту, політична еліта безпосередньо бере участь у здійсненні політичної влади.

Отже, *політична еліта* – це певна група, прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости, управляючи суспільством.

Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:

- Законом поділу праці, що вимагає професійного заняття управлінням, певної спеціалізації, компетентності, особливих знань і здібностей.
- Високою соціальною значимістю управлінської праці і її відповідним стимулюванням.
- Широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв (тому що вона прямо пов'язана з розподілом цінностей).
- Практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками.
- Відчуженістю більшості громадян від влади й політики внаслідок існування природної нерівності людей по їх розумових, психологічних, моральних й організаторських якостях і здібностям до управлінської діяльності.

Таким чином, в основі розподілу суспільства на політичну еліту й маси лежать об'єктивні фактори політичного, соціального й економічного характеру.

Політична еліта – не просто група осіб, волею випадку виявилися наділеними владою, а соціальна група, що формується в результаті “природного добору”, прошарок людей, що створюється з особистостей, які володіють певними здібностями, професійними знаннями, навичками, уміннями. Тому політична еліта є центральною ланкою державного управління, від діяльності якої в значній мірі залежить хід політичного розвитку суспільства, функціонування політичної системи.

Соціальне призначення політичної еліти відбивається, насамперед, у тих функціях, які вона виконує. Вони різноманітні й складні, і на їхній зміст великий вплив робить існуючий у країні політичний режим, стан міжнародної обстановки й ін.

Розглянемо лише найбільш істотні функції, виконувані політичною елітою: стратегічну, комунікативну, організаторську й інтегративну.

Зміст *стратегічної* функції полягає в розробці стратегії й тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Вона проявляється в генеруванні нових ідей, що відбивають суспільні потреби в радикальних змінах, у визначенні стратегічного напрямку суспільного розвитку, у виробленні концепції назрілих реформ.

Стратегічна функція повною мірою може бути реалізована лише на вищому рівні політичної еліти: парламентаріями, членами кабінету міністрів, експертами, радниками, помічниками президента, з використанням фахівців науково-дослідних інститутів, аналітичних центрів, великих учених.

Виконання політичною елітою стратегічної функції жадає від неї не тільки високого рівня компетенції й професіоналізму, але також сміливості й рішучості. Особливо тоді, коли більша частина пануючого прошарку не згодна з її стратегічним планом.

Успішна реалізація політичною елітою своєї стратегічної функції визначається не тільки якісним кадровим складом, призначеним до вироблення політичного курсу країни, але й залежить від стану суспільної думки в країні, його відображення в прийнятих політичних рішеннях. А це вже завдання комунікативної функції.

*Комунікативна* функція передбачає ефективне уявлення, вираження й відображення в політичних програмах інтересів і потреб (політичних, економічних, культурних, регіональних, професійних й ін.) різних соціальних груп і верств населення і їхню реалізацію в практичних діях. Ця функція містить у собі вміння бачити особливості настроїв різних соціальних спільностей, швидко й точно реагувати на зміни в суспільній думці з різних життєво важливих питань.

Комунікативна функція припускає також захист соціальних цілей, ідеалів і цінностей (мир, безпека, справедливість й ін.).

Виконання даної функції жадає від представників політичної еліти певних якостей, зокрема: ораторського таланту при спілкуванні з великими масами людей, здатності чітко й конкретно відповідати на задані питання, уміння переконливо викладати програму розвитку суспільства, щоб вона викликала схвалення й ентузіазм людей.

Суть *організаторської* функції полягає в здатності політичної еліти забезпечити підтримку своїх програм масами. Ця функція передбачає здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень у життя.

Вироблений стратегічний курс втілюється в системі різних політичних заходів. До них відносяться:

- законодавчі (прийняття законів й інших нормативних актів парламентом, урядом, президентом);
- мобілізуючі (різні форми впливу на суспільну свідомість, формування настроїв, ціннісних орієнтацій людей);
- регулюючі (розподіл і перерозподіл ресурсів – матеріальних,

людських, фінансових);

- координуючі (координація центральних і регіональних дій);
- контролюючі й ін.

Сутність *інтегративної* функції складається в зміцненні стабільності суспільства, стійкості його політичної системи, у запобіганні гострих конфліктів. Важливим змістом цієї функції є зімкнення різних верств населення на основі гармонізації їхніх соціальних інтересів, співробітництва й взаємодії всіх сил у суспільстві. Головне завдання політичної еліти в рамках виконання цієї функції – створення стійкої рівноваги політичних сил, формування стабільного політичного режиму, політичної системи даного суспільства.

### **Політична еліта: структура й системи відбору**

Сучасна політична еліта неоднорідна, внутрішньо диференційована й істотно розрізняється залежно від конкретної країни й сформованих соціально-політичних умов. Все це спричиняє складність і різноманіття її класифікацій.

За рівнем компетенції розрізняють національну, регіональну й місцеву еліти. По місцю в системі влади виділяють правлячу, що безпосередньо володіє державною владою, і опозиційну (контреліта). За обсягом владних повноважень еліта ділиться на *вищу, середню й адміністративну*.

*Вища політична еліта* містить у собі провідних політичних керівників, їхнє найближче оточення й тих, хто займає вищі пости в законодавчій, виконавчій і судовій владі (безпосереднє оточення президента, прем'єр-міністр, його заступники й провідні міністри, спікер парламенту, керівники депутатських фракцій), чисельно досить обмежене коло людей (100–200 чоловік), що приймають найбільш значимі для суспільства політичні рішення.

*Середня політична еліта* формується з величезної кількості виборних посадових осіб: парламентаріїв, сенаторів, депутатів, губернаторів, мерів, лідерів різних політичних партій і суспільно-політичних рухів. Середня

еліта становить приблизно 5 % дорослого населення.

*Адміністративна еліта (бюрократична)* – це вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають високі посади в міністерствах, департаментах й інших органах державного управління. Адміністративна еліта примикає до політичної еліти, хоча по організаційній ознаці (апарат влади) її можна виділити в самостійну групу. Соціологічні дослідження бюрократії показують, що це відносно автономний, внутрішньо згуртований прошарок, призначений для виконавської діяльності, однак на ділі вододіючий великим впливом на політику.

### ***Системи відбору в еліту***

Залежність динаміки розвитку суспільства від ефективності політичних рішень, які приймає еліта, вимагає й ретельного відбору осіб для виконання владно-управлінських функцій. У західних країнах політика давно перетворилася в професію, тому процесу підготовки й відбору в еліту приділяється серйозна увага. Найбільш важливі питання при цьому: як і з кого здійснюється відбір, хто його здійснює, яким критеріям повинен відповідати кандидат на керівну посаду?

Існує дві основні системи відбору, рекрутування еліти: гільдій й антрепренерська (підприємницька). У чистому виді вони зустрічаються досить рідко. Антрепренерська система в більшій мірі характерна для демократичних держав. Система гільдій – для авторитарних і тоталітарних держав, хоча її елементи широко застосовуються й у демократичних державах, особливо в економіці й державно-адміністративній сфері.

Для системи ***гільдій*** характерні:

- *Закритість*, відбір претендентів на вищі посади в основному з нижчих верств самої еліти; шлях вгору повільний та еволюційний.
- *Наявність високих вимог для заняття посад*. Це можуть бути вік, стаж роботи, освіта, партійність, національність, характеристика керівництва й т.д.

*Невелике, закрите коло селекторату* (людей, що здійснюють відбір).

Як правило, у нього входять лише члени вищестоящего керівного органа або один перший керівник – глава уряду, фірми й т.п.

- *Кооптація*, призначення зверху як головний спосіб заняття керівних посад.
- *Тенденція до відтворення вже існуючого типу еліти*, лідерства і властивих їм типологічних характеристик.

Ця система не передбачає конкурентності між кандидатами, оскільки сама система влади гранично суворо формалізована та ієрархізована. Система гільдій може панувати лише в політизованих суспільствах із частковою чи повною відсутністю громадянського суспільства. Свідченням цьому є номенклатурна система фільтрації, яка утвердилась в тоталітарних режимах. Номенклатура (лат. *nomenclatura* – "розпис імен") – це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою належності до правлячої партії. Кар'єрне просування тут поставлене в залежність від повного політико-ідеологічного конформізму кандидата, особистої відданості новому лідеру, навичок кулуарних "апаратних ігор". Свій початок номенклатурна система бере в непотизмі (лат. *nepos* – "племінник"), коли римські цезарі призначали на синекури своїх родичів чи осіб з найближчого оточення.

***Антрепренерська*** система багато в чому протилежна системі гільдій і характеризується:

- *Відкритістю*, можливістю для представників різних груп претендувати на заняття лідируючих позицій.
- *Невеликою кількістю формальних вимог* щодо претендентів.
- *Широким колом селектората*, що може містити в собі всіх виборців країни; високою конкурентністю відбору, гостротою суперництва відповідно до виборчих законів.
- *Першорядною значимістю особистісних якостей*, суспільної активності, умінням захопити привабливими ідеями й програмами.
- *Можливістю досягнення певної пропорційності представлення*

в еліті різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Обидві системи мають як позитивні, так і негативні сторони. Антрепренерська система більше цінує видатних особистостей. Вона відкрита для молодих лідерів і нововведень. У той же час її певними недоліками є відносно більша ймовірність ризику й непрофесіоналізму в політиці, порівняно слабка передбачуваність політики, схильність до надмірного захоплення зовнішнім ефектом. У цілому ж, як показує практика, антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до динамізму сучасного життя.

До числа сильних сторін системи гільдій відноситься врівноваженість рішень, менший ступінь ризику при їхньому прийнятті, низька ймовірність внутрішніх конфліктів, більша передбачуваність політики. Головні цінності цієї системи – консенсус, професійний досвід, наступність. У той же час системі гільдій властиві бюрократизація, організаційна рутинна, консерватизм. Вона утрудняє виправлення помилок й усунення недоліків з ініціативи знизу. Без доповнення конкурентними механізмами ця система веде до поступової дегенерації еліти, що виражається в її нездатності виконувати керівні функції в соціальній системі, її відриву від суспільства й перетворенню в привілейовану касту.

Зрозуміло, що в політиці немає математично вивірених розрахованих систем, які дозволяють безпомилково визначити оптимальну селекцію політичних еліт. Тому на практиці обидві системи відбору не спрацьовують у "чистому" вигляді. Звичайно недоліки однієї системи компенсуються запозиченням переваг іншої, що також не гарантує високої якості такого поєднання.

Ефективність діяльності політичної еліти залежить не тільки від системи її рекрутування, але й від політичної орієнтації її членів, ступеня підтримки з боку населення, соціального походження й партійної приналежності її представників.

### **Сучасні теорії еліт**

Сучасні теорії еліт різноманітні. Серед них можна виділити цілий ряд напрямків. Історично склалося так, що першою групою теорій, які не втратили свою значимість і сьогодні, є розглянуті в началі теми концепції *Г. Моски*, *В. Парето* та *Р. Міхельс*. Політологи їх відносять до *макіавеллістської школи*.

Макіавеллістські теорії еліт зазнають критики за перебільшення значення психологічних чинників, антидемократизму і недооцінки ролі і активності мас, недостатню увагу явищам еволюції суспільства, цинічне ставлення до боротьби за владу.

Перебороти недоліки макіавеллістської школи намагалися представники *ціннісних теорій еліт* (*В. Ропке*, *Ортега-і-Гассет* й ін). Вони також вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, однак займають більш м'яку позицію стосовно демократії, пристосовуючи елітарну теорію до реального життя сучасних демократичних держав. Різноманітні ціннісні концепції еліт істотно розрізняються за ступенем їхнього аристократизму, відношення до мас, демократії та ін. Водночас їм притаманний і ряд спільних рис, які зводяться до наступного.

Належність до еліти визначається високими якостями і показниками в найбільш важливих для всього суспільства сферах діяльності. Еліта найцінніший елемент соціальної системи, орієнтований на задоволення її найважливіших потреб.

- Еліта відносно згуртована на здоровій основі виконуваних нею керівних функцій. Це не об'єднання людей, що прагнуть реалізувати свої егоїстичні групові інтереси, а співробітництво осіб, що піклуються насамперед про загальне благо.

- Взаємовідносини між елітою і масою мають характер не стільки політичного або соціального панування, скільки керівництва, що припускає управлінський вплив, заснований на згоді і добровільній слухняності керованих і авторитеті керуючих.

- Формування еліти – не стільки результат озлобленої боротьби за владу, скільки слідство природного добору суспільством найбільше цінних представників. Тому суспільство повинно прагнути удосконалювати механізм такої селекції, вести пошук раціональної, найбільш результативної еліти у всіх соціальних верствах.

- Елітарність – умова ефективного функціонування будь-якого суспільства. Вона заснована на природному поділі управлінської і виконавчої праці, закономірно впливає з рівності можливостей і не суперечить демократії. Соціальна рівність повинна розумітися як рівність життєвих шансів, а не рівність результатів, соціального статусу. Оскільки люди не рівні фізично, інтелектуально, по своїй життєвій енергії й активності, то для демократичної держави важливо забезпечити їм приблизно однакові стартові умови. На фініш же вони прийдуть у різний час і з різними результатами.

Деякі прихильники ціннісних торій еліт розробляли кількісні показники, що характеризують її вплив на суспільство. Так, російський вчений Н. А. Бердяєв на основі аналізу розвитку різних країн і народів вивів "коефіцієнт еліти" як відношення високоінтелектуальної частини населення до загального числа грамотних. Коефіцієнт еліти, що складає понад 5%, означає наявність у суспільстві високого потенціалу розвитку. Як тільки цей коефіцієнт опускався до приблизно 1 %, то імперія припиняла існування, у суспільстві спостерігався застій.

Ціннісні уявлення про роль еліти в суспільстві переважають у сучасних неоконсерваторів, які стверджують, що елітарність необхідна для демократії. Але сама еліта повинна служити моральним прикладом для інших громадян і вселяти до себе повагу.

Ціннісні уявлення про еліту лежать й в основі *концепцій демократичного елітизму*, широко розповсюджених у сучасному світі. Видні представники цього напрямку – Р. Даль, С. М. Ліпсет, Л. Зінгер й інші – виходять із розуміння демократії як конкуренції між потенційними

керівниками за довіру й голоси виборців.

Елітарні теорії демократії розглядають керівний прошарок як групу, що не тільки володіє управлінськими якостями, але й захищає демократичні цінності, здатну стримати часто властивий масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм.

Ідею ціннісного трактування еліти розвивають й істотно збагачують концепції *плюралізму еліт* (О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер й ін.). Ці концепції нерідко називають функціональними теоріями еліти. Вони базуються на таких специфічних постулатах:

- Заперечення еліти як єдиної групи, визнання безлічі еліт (професійної, військової, регіональної й т.д.), плюралізм еліт визначається різноманіттям соціальної структури.
- Існування конкуренції еліт, що відбиває економічну й соціальну конкуренцію в суспільстві.
- Розпилення влади в демократичному суспільстві між усілякими групами, які в різних формах здійснюють керування суспільством; самі відносини влади мінливі й навіть ситуативні.
- Розходження між елітою й масами відносні, громадяни можуть входити до складу еліти, брати участь у процесі прийняття рішень. Тому еліти – не головний суб'єкт політики, важливіші – групи інтересів.

Концепції плюралізму еліт багато в чому ідеалізують реальне суспільство. Спостереження показують нерівномірність впливу різних соціальних верств на політику й піднесення окремих груп над всіма іншими.

Свого роду ідейним антиподом концепціям плюралізму еліт виступають різні *ліволіберальні теорії еліт*, зокрема, *теорія пануючої еліти* (Р. Мілс). Представники даного напрямку теорій еліти виходять із того, що суспільство управляється винятково однією пануючою елітою.

Основні положення цих теорій:

- У реальному житті еліта перебуває на вищому рівні влади й не допускає маси до участі в політиці. Можливості демократичних

інститутів (вибори, референдуми й т.д.) незначні.

- Пануюча еліта займає ключові позиції в державі й на цій основі забезпечує собі владу, багатство й популярність.
- Між елітою й масами велике розходження, подолання якого практично неможливо.

Наявність різних підходів в оцінці місця й ролі політичних еліт у суспільстві свідчить про їхню важливість у науковому й практичному змісті.

Елітарність сучасного суспільства не викликає сумнівів. Це – політична реальність, яку не можна перебороти, а потрібно враховувати й ефективно використати.

### **Політична еліта України**

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державні завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної думки, як В. Липинський, Д. Донцов, пояснювали причини поразок українських національно-визвольних намагань відсутністю національної політичної еліти. Це твердження справедливе, якщо брати до уваги те, що політична еліта може сформуватися в умовах національної держави, коли політика є важливою сферою суспільного життя. Короткочасний період боротьби за українську державність і ще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб визрівала повноцінна національна політична еліта.

Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, а й соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в авторитарно-тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі, що існувала в демократичних цивілізованих країнах.

Державне відродження України передбачало і формування нової політичної еліти, здатної забезпечити розбудову держави. Становлення

політичної еліти сучасної України проходить під впливом політичних, економічних, соціальних і геополітичних процесів. М. Шульга виділяє чотири етапи становлення політичної еліти України.

Перший етап: 1989 – 1994 р. Цей етап пов'язаний з часом визрівання процесів, передуючих зміні суспільно-політичного порядку в країні і з першими роками після проголошення незалежності. В цей час формувалася нова еліта, яка існувала поряд зі старою радянською. Нова була рекрутована подіями кінця 80 – х початку 90 – х років минулого століття. Проходила конвертація політичного і адміністративного капіталів старої еліти (працівників партійних, комсомольських організацій, керівників підприємств) в економічний, а також накопичення фінансового капіталу у лідерів злочинних (як економічних так і суцього кримінальних) угруповань. Одним із наймасштабніших механізмів легального перерозподілу власності стала ваучеризація. На цьому етапі розпочалось різке зубожіння основної маси населення.

Другий етап: 1994 – 1999 р. Проходить накопичення капіталу у всіх трьох групах еліти – старої правлячої, нової правлячої і нової кримінальної. Розростається тіньова економіка, укореняється мафія, її верхівка впливається у правлячу еліту. Розгортається протиборство регіональних еліт. Сходять з політичної арени дисиденти.

Третій етап: 2000 – 2004 р. формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади з власністю. Проходить перерозподіл владного ресурсу, формується нова контреліта, укріплюються позиції правої контреліти в парламенті.

Четвертий етап: з кінця 2004 р. Фактично розпочався після інавгурації президента В. Ющенко на початку 2005 р. Під час президентських виборів поглибився розкіл владної еліти, розпочалось протистояння регіональних еліт. Відбулася після виборна масова рекрутація еліти, яка не забезпечила повноцінної зміни еліти і в результаті призвела до різкого сплеску управлінської некомпетентності органів виконавчої влади. Ситуація

ускладнюється перманентними виборами (2006 р., 2007р.) до парламенту, відновлюючи розкіл політичної еліти за регіональною ознакою.

На порядку денному – питання консолідації еліти.

Формування еліти дуже важлива справа, над її вирішенням повинні працювати школи, вузи, урядові інститути.

Семке Н.М. Політологія. Модульний курс: навчальний посібник. Харків, 2009. С. 220-231.